

*Matko Meštrović**

Emmanuel Todd: KRAJ IMPERIJA

Masmedia, Zagreb 2004.

**Prijevod Zvonimir Baletić, pogovor Rade Kalanj,
urednik Slaven Ravlić**

Quanto costa la caduta d'un impero?! (Umberto Eco)

Imperij - što je to? Todd o tome ne razglaba, ponajmanje na način Hardta i Negrija u njihovom i u nas nedavno objavljenom *Imperiju*.** Uzima da je imperij opći ili općenito poznat pojam koji ne treba posebno tumačiti, pa ni to što se naslov njegove knjige izričito odnosi na suvremeni, američki imperij koji se, navodno, približava svome kraju.

Ali, zašto je tek od nedavno takvu oznaku dobila ta svemoćna zemlja koju poznajemo kao Sjedinjene Američke Države, zašto se one odjednom proglašavaju imperijem, ni to nije pitanje kojim se Todd izravno bavi. Što je onda predmet i smisao njegove knjige i koliko duboko seže njegovo promišljanje?

Taj 'ogled o raspadu američkog sustava' predočava nam globalni svijet kao svojevrsnu šahovsku ploču. Pisac komentira pozicije i kretanje glavnih figura i predviđa ishod igre. A jedna od glavnih figura, nekadašnji SSSR, nestala je kao takva s povijesne scene. Zašto onda američko carstvo mora pasti?! Zašto su stvari krenule drukčije nego što se očekivalo? A očekivalo se, kaže Todd, "da rana od 11. rujna - dosta relativna ako se usporedi s europskim, ruskim, kineskim ili

* M. Meštrović, dr. sc., znanstveni savjetnik (emeritus) Ekonomskog instituta, Zagreb

** Michael Hardt, Antonio Negri; <preveo s engleskog Živan Filippi, Zagreb: Multimedijalni institut, Arkzin, 2003.

palestinskim iskustvom - približi Ameriku zajedničkoj sudbini čovječanstva, da je učini osjetljivom na probleme siromašnih i slabih." (12). To se nije desilo. Umjesto toga izbija tendencija unilateralizma, pa se Todd pita gdje smo sada. Zašto "osamljena supersila" nije više, kao što je bila nakon Drugog svjetskog rata, dobroćudna i razumna. Zar zato što je svemoćna? Ili zato što osjeća da joj izmiče iz ruku svijet koji se rađa?

Todda brine odsutnost zadovoljavajućeg modela koji bi mogao objasniti takvo američko ponašanje. (13) Do 1990. ekonomski, vojni i ideološki resursi davali su Americi, na nekomuniziranom dijelu planeta, sve dimenzije imperijalne sile. Prevlast liberalnih ekonomskih načela u sferi kojom je politički i vojno upravljao Washington na kraju je preobrazila svijet. To je ono što se danas naziva globalizacijom. Američki trgovinski deficit koji se pojavio još 1970-ih postao je u međuvremenu strukturni element svjetskog gospodarstva. Danas, na početku trećeg milenija, Sjedinjene Države ne mogu više živjeti od vlastite proizvodnje. A to se događa baš u trenutku kada svijet kroz svoju obrazovnu, demografsku i demokratsku stabilizaciju otkriva da može živjeti bez Amerike.

Ali Amerika je uspjela snažno povećati svoju sposobnost da jednostrano uzima iz svjetskog gospodarstva; njoj je hegemonija neophodna da održi svoj način života. No, umnožavanje demokracija u svijetu dovodi do bitnog problema: kako upravljati ekonomski ovisnom, a politički suvišnom silom.

Ako je demokracija planetarna pojava, objašnjava Todd, onda ne začuđuje što demokracija napreduje tamo gdje je bila slaba, a nazaduje tamo gdje je bila jaka, u Americi i zemljama Zapada. Naime, nastavak obrazovnog zamaha može samo destabilizirati demokraciju tamo gdje je prvotno nastala, jer više obrazovanje uvodi u mentalnu i ideološku organizaciju društva pojam nejednakosti. "Visoko obrazovani" počinju vjerovati da su stvarno iznad drugih. (22-24)

Tu svoju pomalo bizarnu tezu o sociopolitičkim posljedicama porasta srednjeg i visokog obrazovanja, koju je iznio i elaborirao u svojoj ranijoj knjizi (*L'illusion économique*, Gallimard, 1998), Emmanuel Todd argumentira pojavom jedne nove klase u naprednim zemljama koja po brojnosti obuhvaća svega 20% društvene strukture, ali 50% po novčanom dohotku. Tu on otkriva i zlokobni hod prema oligarhiji: dobro međusobno razumijevanje elita ne dozvoljava da se formalni politički sustav raspadne, ali izborni proces nema više nikakve praktične važnosti, a stopa apstinencije nezadrživo raste. (25-26)

Dakle, dvostruka inverzija s kojom je suočen planet, inverzija ekonomske ovisnosti između svijeta i Sjedinjenih Država, s jedne strane, i inverzija demokratske dinamike, koja sada po njemu postaje pozitivna za Euraziju, a negativna za Ameriku, s druge strane, bitna je objašnjavačka postavka Toddovog modela. Strateški je cilj Amerike politička kontrola svjetskih resursa, ali njena opadajuća ekonomska, vojna i ideološka moć ne omogućuje joj da stvarno zagospodari svijetom. Svijet je

postao preširok, prenapučen, previše opismenjen, previše demokratski, drži Todd, pa je zato pravi problem za sve kojih se to tiče kako upravljati njenim opadanjem (28-29). To je ono što on naziva problematikom zalaza.

Pojavama na ekranu svijeta koje se povezuju s ekonomskom i financijskom globalizacijom - u prvom redu porastu nejednakosti kako u siromašnim tako i u bogatim društvima - Todd suprotstavlja i golemi kulturni napredak koji se izražava dvama temeljnim parametrima: širenjem masovne pismenosti i širenjem kontrole rađanja. (32-33) Preseljenje tvornica prema područjima niskih nadnica ne bi se moglo ostvariti, da nije bilo brazilskog, meksičkog, kineskog, tajlandskog ili indonezijskog napretka u obrazovanju. Globalizacija je tehnika optimizacije profita u svjetskom okružju, a povijesno je specifična po tome što je omogućuje relativno obilje pismene radne snage izvan prvotnih središta industrijskog svijeta. Posljedice obrazovanja su brojne: uz mentalno oslobađanje stanovništva od njihovih korijena, počinje i kontrola nataliteta. Uz potpunu pismenost koja se očekuje 2030. godine bit će završena i demografska tranzicija. (34-35)

Napredak nije linearni uspon, kulturni i mentalni uzlet često je praćen krizom tranzicije. Ili čak ideološkim nasiljem, napominje Todd. Amerika je bila dijete vjerske egzaltacije jednako kao i moderni Iran. U ovom trenutku mnoge muslimanske zemlje prolaze kroz veliku tranziciju. Ali je posve pogrešan model koji mentalnu modernizaciju povezuje s ideološkim i političkim sukobima, suprotstavljajući klase, religije i narode. Pojam univerzalnog terorizma koji dopušta Americi da se postavi kao lider svjetskog "križarskog rata" ne nalazi nikakvo sociološko i povijesno opravdanje u analizi stvarnosti svijeta. Ali Amerika ima potrebu da stanjem permanentnog rata drži Stari svijet u plamenu. (49-51)

Opismenjivanje i kontrola fertiliteta danas nam se nameću kao univerzalne ljudske vrijednosti, što implicira i afirmaciju pojedinca u političkoj sferi. Pojedincima koji su opismenjivanjem postali svjesni i jednaki, ne može se bezgranično vladati na autoritaran način. Postavka o obrazovanju, smatra Todd, omogućava da se shvati kretanje prema jednakosti ispod površine ekonomske nejednakosti. Tome Todd dodaje i još jednu važnu antropološku postavku: obiteljski sustav može objasniti političke razlike društava u njihovoj fazi modernizacije, a time i trajnu različitost demokratskog svijeta koji se možda rađa. (53-56) "Obiteljski sustavi seljaštva otrgnutog modernitetom od tradicije bili su nositelji vrlo različitih vrijednosti, liberalnih ili autoritarnih, egalitarnih ili neegalitarnih, koji su bili ponovno iskorišteni kao građevni materijal od strane ideologija u razdoblju modernizacije." Ovu svoju tezu Todd dosta uvjerljivo aplicira na različite povijesne slučajeve. Po njemu, na primjer, ruska ideologija tranzicije - komunizam - bila je ne samo egalitarna, na francuski način, nego i autoritarna, i to zato jer su se ruski mužici odnosili prema svojim sinovima na jednak način, ali su ih zadržavali do svoje vlastite smrti pod svojom vlašću.

Razvidno je iz svega toga u kojem smislu i povijesnom rasponu Todd razumije termine tranzicija/modernizacija, danas posve površno korištene. To slabo obaviještenog čitatelja može i zbuniti, ali i navesti na kritičko promišljanje i nužno razlikovanje višestrukih ideoloških slojeva suvremenosti. Razmatrati mogućnost smirenog svijeta, prihvatiti opću tendenciju jačanja individualizma i vjerovati u univerzalnu pobjedu liberalne demokracije, stvari su vrlo različite, kaže Todd. Danas arapsko-muslimanski svijet posljednji put dramatičnije razlikuje od Zapada, osobito u pogledu položaja žene. A upravo se žene Irana ili arapskog svijeta emancipiraju putem kontracepcije. On oštroumno primjećuje: mi ne znamo je li univerzalizacija liberalne demokracije i mira neizbježan povijesni proces, ali znamo da bi takav svijet bio prijatniji Americi. (64)

Todd ne dvoji da je podrijetlo američke ekonomske dominacije političko i vojno, pa stoga odbacuje svaki diskurs koji globalizaciju predstavlja kao apolitički fenomen. Ne možemo ne vidjeti, kaže on, da je uspostava globaliziranog svjetskog poretka rezultat političkog procesa, baš kao što je to bilo u primjeru Atene ili Rima. Ekonomska skolastika, koja u funkciji političke vizije izmišlja savršeno simetrični idealni svijet, uzgaja se i proizvodi na velikim američkim sveučilištima i, zajedno s glazbom i filmovima, jedan je od glavnih kulturnih izvoznih proizvoda Sjedinjenih Država. (70) Ali svejedno, od 1998. profit koji američke multinacionalne kompanije repatriiraju u Sjedinjene Države manji su od profita koji strane firme u Sjedinjenim Državama repatriiraju u svoje zemlje. (72)

Standardna ekonomska teorija ne može objasniti recentno smanjenje američke industrijske aktivnosti, transformaciju Sjedinjenih Država u prostor specijaliziran za potrošnju i ovisan o vanjskom svijetu. Budući su sigurne u trajan karakter svoje ekonomske prevlasti, one su apsolutni prioritet dale političkoj integraciji putem svoje vojne dominacije. S tim ciljem otvorile su svoje tržište europskim, a posebno japanskim proizvodima, žrtvujući široke sektore svoje industrije. Trgovinski deficit koji se pojavio početkom 1970-ih godina, postepeno se proširio na razmjenu sa cijelim svijetom. Pretjerana američka potrošnja od sada je ključni element strukture svjetskog gospodarstva. U stanju nedovoljne globalne potražnje, Amerika je postala bitnija za svijet po svojoj potrošnji, nego po svojoj proizvodnji.

Pritisak na dohotke od rada koji stvara slobodna trgovina, međutim, oživljava tradicionalnu dilemu kapitalizma u planetarnim razmjerima: sniženje radničke plaće ne omogućuje tržišnu realizaciju proizvodnje koja raste. (75-76) Tumačeći što ta stagnacija potražnje u svjetskim razmjerima znači kao strateška implikacija za Sjedinjene Države, Todd kaže: to je ono što omogućava Sjedinjenim Državama da opravda svoju ulogu regulatora i pljačkaša "globaliziranog" gospodarstva, da zastupa i zahtijeva za sebe funkciju keynesijanske planetarne države, pri čemu se njihov vlastiti trgovinski deficit pokazuje kao imperijalni danak.

Amerika je između 1994. i 2000. godine dostigla stadij panem et circenses, kruha i igara, a ne stadij čuda "nove ekonomije" "informativskih autoputova". (77-78;

81) Između njene vizije o keynezijanskoj svjetskoj državi i političke interpretacije globalizacije postoji potpuna podudarnost, ali između takve zamišljene uloge Sjedinjenih Država i povijesne zbilje nema podudarnosti. Naprotiv, ističe Todd, njihova moć vojne i ekonomske prinude je nedovoljna da održi sadašnju razinu eksploatacije svijeta, a njihov ideološki univerzalizam je u opadanju što im više ne dopušta da sve ljude i narode tretiraju egalitarno. (85)

Toddova argumentacija za tu tvrdnju nije politološka, baš kao što nije samo antropološka, nego je i ekonomska, to jest socioekonomska, a nikako ekonomistička! Vodeća zemlja financijalizacije, središnja zemlja novog ekonomskog sustava imala je početnu komparativnu prednost da uvlači višestruko povećani svjetski profit. Wall Street čiji burzovni pokazatelji upravljaju onima cijelog svijeta postao je glavna krajna točka mehanizma burzovne kapitalizacije. Njeno ogromno povećanje na 13 i po tisuća milijardi u 1998. godini potpuno je nerazmjerno rastu američkog gospodarstva, to jest proizvodnosti u realnom fizičkom smislu. Ranjivost američke hegemonije proizlazi djelomično iz toga što taj regulatorni mehanizam postaje prijatnija povlaštenim klasama podčinjene periferije. Kretanje novca koje su europski i japanski vlasnici ili novi buržuji zemalja u razvoju zamišljali kao kapitalne investicije, za Amerikance se pretvaraju u novčane znakove za tekuću potrošnju dobara koja se kupuju širom svijeta. (102-104)

Bitno obilježje svakog imperija, njegova jaka strana, jest sposobnost da na formalno jednak način postupa s ljudima i narodima. Sposobnost integriranja, proširenja jezgre, jest ono što je omogućilo i imperijalni uspjeh Sjedinjenih Država. I najnovije projekcije pokazuju da će za dvadeset godina demografska masa u njima doseći 346 milijuna.

No, američki ideološki sustav kombinira univerzalizam i diferencijalizam na komplementaran način. Odbacivanje Indijanaca i Crnaca kao različitih, omogućilo je da se s Ircima, Nijemcima, Židovima, Talijanima postupa kao s jednakima. Ali ako se želi razumjeti autentično imperijalni univerzalizam u Americi, jako izražen naročito pedesetih i prve polovice šezdesetih godina, onda se ne može zatajiti konkurencija sovjetskog imperija kao sekundarni faktor objašnjenja. U samom američkom društvu pak, konkurencija komunističkog univerzalizma učinila je nužnom borbu protiv segregacije Crnaca. Ali s padom tog takmaca, povlači se i američki univerzalizam. (113-114) Najvidljiviji izraz toga povlačenja jest izbor Izraela, koji se zbiva s istovremenim jačanjem diferencijalizma. Taj se izražava podjednako u odbacivanju Arapa na vanjskom planu koliko i u teškoćama integracije Hispanaca na unutarnjem planu. (118)

Ali, da ne bi bilo zabune u tumačenju te promjene, evo i jednog osobito važnog objašnjenja. Veličina židovske zajednice čini svega 2,2% stanovništva Sjedinjenih Država. Skupine koje sami američki Židovi smatraju antisemitima jesu kršćanski fundamentalisti, politički svrstani u republikansku desnicu. Tri četvrtine američkih

Židova i dalje su orijentirane prema lijevom centru i glasaju za Demokratsku stranku. Otuda paradoks koji Todd otkriva: implicitni antagonistički odnos između američkih Židova i desne frakcije američkog izbornog tijela koja podržava Izrael. (119-120) I s pravom zaključuje: nesposobnost Sjedinjenih Država da i Arape vide kao ljudska bića, sustavni je dio kopnjenja unutrašnjeg univerzalizma u samom američkom društvu. Američki Židovi osjećaju da su više igračka njegove nazadne diferencijalističke dinamike, nego korisnici osvajačke širokogrudnosti univerzalističkog tipa. (123)

Nova američka retorika opsjednuta je zlom koje navodno dolazi izvana, premda prijetnja zla, kako vidimo, dolazi iznutra: od odbacivanja jednakosti, od jačanja neodgovorne plutokracije, od života na kredit potrošača i zemlje. (124) Tako već do polovice ove svoje knjige Emanuel Todd uspijeva uvući pažljivog čitatelja u razumijevanje temeljne proturječnosti američkog položaja u svijetu: Sjedinjene Države moraju trajno stabilizirati imperijalnu ekonomsku ravnotežu, a da za to više nemaju ni vojna ni ideološka sredstva.

Sama imperijalna odluka novijeg je datuma. Ona je zaista proizvod pada sovjetskog sustava, koji je u jednom trenutku Americi dao iluziju svemoći, to jest globalne i stabilne hegemonije. Ali, imperijalni izbor je nastupio 1995. a ne 1990. godine! Politički raspad bivše sovjetske sfere postao je i ekonomski očevidan tek nakon pet godina. Tada je ruska proizvodnja već pala za 50%. Upravo se tada u Sjedinjenim Državama pojavljuje imperijalna opcija, jer je pretpostavka neuravnoteženog svijeta kojim one vojno vladaju dobila element vjerodostojnosti. Američka vladajuća klasa prepustila se prirodnom tijeku stvari, bez pozitivnog projekta. A danas je nesposobna da poduzme išta slično onome što Europa pokušava. (131)

Sve ostalo u drugoj polovici ove Toddove knjige, ovog nestandardnog esejistički veoma kontrastiranog štiva, dodatna je argumentacija tome njegovom ključnom uvidu.